

بررسی نقش مؤلفه‌های اثرگذار اجتماعی و زیست‌محیطی اقتصاد سیاسی بر سازمانیابی فضایی کلانشهر رشت با تکنیک Dematel

حسین مهرثابت

دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، واحد اسلامشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، اسلامشهر، ایران

اسماعیل علی‌اکبری^{*۱}

استاد گروه جغرافیا، دانشگاه پیام‌نور، تهران، ایران

طوبی امیرعضدی

دانشیار گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، واحد اسلامشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، اسلامشهر، ایران

احمد پوراحمد

استاد گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشکده جغرافیا، دانشگاه تهران، تهران، ایران

حمیدرضا جودکی

استادیار گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، واحد اسلامشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، اسلامشهر، ایران

چکیده

با افزایش تعداد کلانشهرها، که نمودی از تمرکز فوق‌العاده جمعیت در فضای معینی در کشورهای در حال توسعه است؛ با تحولات اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و زیست‌محیطی در فضا روبه‌رو هستیم. متناسب با چگونگی شرایط محیط طبیعی و نظام اجتماعی - اقتصادی شهر، اشکال متفاوتی از سازمان فضایی در نواحی کلانشهرها به وجود می‌آید. که این امر سبب تحول در سازمانیابی فضایی این گونه شهرها شده است. در این بین اقتصاد سیاسی و مؤلفه‌های متأثر از آن یکی از این متغیرهای تاثیرگذار بر روی تحولات و دگرگونی‌های فضاهای شهری است. هدف اصلی این تحقیق نیز، شناسایی مؤلفه‌های اثرگذار اجتماعی و زیست‌محیطی اقتصاد سیاسی بر سازمانیابی فضایی کلانشهر رشت با استفاده از تکنیک دیماتل است. پژوهش حاضر از نظر هدف، کاربردی و بر اساس ماهیت و روش توصیفی - تحلیلی است. یافته‌ها حاکی از آن است که در بین مؤلفه‌های اجتماعی اقتصاد سیاسی، متغیر وضعیت اجتماعی ساکنین شهر، با رتبه ۵۱.۰۸؛ در بین مؤلفه‌های زیست‌محیطی اقتصاد سیاسی؛ متغیر انجام پروژه‌های ساخت و ساز انبوه بدون توجه به مسایل زیست‌محیطی با ۵۳.۰۱ امتیاز، اثرگذارترین نقش در دگرگونی سازمانیابی فضایی را دارند.

کلمات کلیدی: اقتصاد سیاسی؛ اقتصاد سیاسی فضا، اقتصاد رانتی، سازمانیابی فضایی؛ کلانشهر رشت؛ تکنیک

Dematel

مقدمه

شهرها محل پیوند و سازمانیابی فضایی نیروها و فرایندهای طبیعی، اجتماعی، اقتصادی و کالبدی دربستر محیط جغرافیایی هستند که شکل‌دهنده روابط و جریان‌های مختلف و متنوع انسان و محیط بر نظام سیاسی حاکم می‌باشند (راس؛ ۲۰۰۱: ۳۲۵). بر این اساس فرایند شهری شدن فرایندی اقتصادی است، که ریشه در شکل کنونی اقتصاد جهانی دارد و چنان قدرتمند است که در چند دهه اخیر، تمام شهرهای جهان را دگرگون و متحول کرده است (ترکمه، ۱۳۹۵: ۲۰۷). در این بین عوامل مختلفی بر این دگرگونی و تحولات تاثیرگذار هستند. اقتصاد سیاسی و مولفه‌های مختلف متأثر از آن یکی از این متغیرهای تاثیر گذار بر روی تحولات ودگرگونی‌های فضاهای شهری است (کارگر و سرور، ۱۳۹۵: ۷۹-۳۳).

متأسفانه نابسامانی در سازمان فضایی کشورهای جهان سوم که در اثر عوامل گوناگون تحت تأثیر مکانیسم‌های حاکم بر ساختارهای اقتصادی - اجتماعی و سیاسی پدید آمده است، موجب گسستگی روابط بین شهرها شده و عدم تعادل‌های منطقه‌ای را به وجود آورده است (کریمی و همکاران، ۱۳۹۶: ۳۱). به بیان دیگر اقتصاد سیاسی وابسته به نفت در کشورهای در حال توسعه، سبب رانت شده و این عامل به وجود آورنده بسیاری از تحولات و مشکلات خواهد شد. از رشد بی‌رویه فیزیکی در کلانشهرها، جدایی‌گزینی فضایی و سکونت در حومه‌های شهر گرفته تا سوداگری و رانت و نابرابری در توزیع خدمات و منابع شهری و بی‌عدالتی و شکاف طبقاتی و همه این عوامل نیز سبب ایجاد تحول در ساختار و سازمان‌یابی کلانشهرها می‌شود. از این رو برای ریشه‌یابی تحولات و سازمان‌یابی فضایی کلان شهرها ضروری است که به عوامل و معیارهای تاثیرگذار نظام اقتصادی سیاسی حاکم بر کلانشهرهای ایران بویژه کلانشهر رشت و تاثیراتی که بر سازمان‌یابی فضای شهری آنها می‌گذارند، پرداخته شود. لذا این مقاله سعی دارد به این سوالات پاسخ دهند که: مؤثرترین معیارهای اجتماعی و زیست‌محیطی اقتصاد سیاسی بر سازمان‌یابی فضایی کلانشهر رشت با استفاده از تکنیک DEMATEL کدامند؟

مبانی نظری

اقتصاد سیاسی دانشی میان رشته‌ای (کاتوزیان، ۱۳۸۲: ۳۶). مبتنی بر فرآیندهای تغییر اجتماعی (گلپین، ۱۳۷۸: ۲۰۰). در قالب کنش‌های متقابل دولت و اقتصاد در ساخت و عملکرد بازار است (ایمانی‌شاملو و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۱۱). باتوجه به مطالب فوق، اقتصاد سیاسی جریان‌ات اجتماعی و نهادینه‌ای است که از طریق آنها، گروه‌های معینی از طبقات متنفذ اقتصادی - سیاسی، تخصیص منابع تولیدی کمیاب را در جهت منافع خود مهار می‌کنند (علوی تبار، ۱۳۷۴: ۱۷۹). از این رو اقتصاد سیاسی، یکی از پایه‌های تحلیل فضای نظام‌های اجتماعی است (حاتمی نژاد و عبدی، ۱۳۸۶: ۱۹۸). بنابراین مکان و فضا را نیز اقتصاد سیاسی تولید می‌کند (شکویی، ۱۳۸۱: ۱۰۰). به همین دلیل شناسایی نیروهای سازنده و پدید آورنده فضای جغرافیایی و محتوای اجتماعی فضا با رویکرد اقتصاد سیاسی فضا از ضروریات است (Alsayyad, 1993: 38). بر اساس این دیدگاه، هدف «اقتصاد سیاسی فضا»، کشف الگوهای فضایی فرآیند، تولید، توزیع، مصرف و نقش دولت، گروه‌ها و طبقات اجتماعی در شکل بخشی به ان الگوها است (پیران، ۱۳۷۰: ۷۸). نگرش مزبور، ضمن توجه به علل شکل‌گیری سکونتگاه‌ها، تراکم بیش از اندازه شهرها و نابرابری‌های ناحیه‌ای را حاصل روند انباشت سرمایه می‌داند که در خلق نظام‌های سکونتگاهی ناهمگون اثری قاطع دارد (پیران، ۱۳۶۹: ۶۴). فرایند شهری، به خلق زیرساخت‌های فیزیکی مادی برای تولید، گردش، مبادله و مصرف

دلالت دارد؛ بنابراین نقطه نخست مجموعه ای از ارزش های مصرف در خدمت تولید ارزش و ارزش اضافی قرار می گیرد (هاروی، ۱۳۸۷: ۴۰-۲۵). بخصوص در کشورهای درحال توسعه و کشورهای نفتی از جمله ایران، بحث سود، گردش و انباشت سرمایه و ارزش اضافی وارد ادبیات شهرسازی و تحولات فضایی این شهرها شده و بستر برای فعالیت های سوداگرانه فراهم می شود. (حاتمی نژاد، عبدی، ۱۳۹۶: ۹۵). اقتصاد نفتی و در اختیار داشتن درآمدهای نفتی توسط دولت موجب می شود تا سود ناشی از صدور نفت به مرکز و کلانشهرهای کشور و نقاطی که اقتصاد سیاسی دیکته می کند سرازیر شود. این افزایش سود و تولید و درآمد حاصل از فروش نفت دوگانگی بزرگ، عموماً با هزینه ارزی و توسعه و گسترش سریع شهرهای بزرگ همراه می شود. در حالی که سایر شهرها و نواحی کشور نه فقط بهره ای نمی برند، بلکه در مواردی ضربه های جبران ناپذیری را متحمل می شوند (مهدوی وفا و همکاران، ۱۳۸۸: ۵). این وضعیت تأثیرات شگرفی بر تحولات فضای کلانشهرها داشته است مناسبات میان انباشت سرمایه و سطوح و لایه های حکمرانی به شکل دلهره آوری ناپایدارند. برخی حکومت های منطقه ای و محلی به اسارت صاحبان سرمایه در می آیند. ثروت در اقتصاد رانتی در فضای کلانشهرها در اختیار افراد کمی قرار می گیرد و رانت اقتصادی به انحراف سیاسی کشور نیز می انجامد. پیامدهای منفی اقتصادی (رانتی) تغییرات کاربری اراضی با هدف سودآوری، نابرابری های اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی در فضا و عدم تعادل های فضایی در کلانشهرها موجب بی ثباتی در نظام عملکردی آن شده و استمرار چنین روندی نیز ناپایداری شهری را سبب می شود (سعیدی فر و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۴۶).

پیشینه تحقیق

(سعیدی فر و همکاران، ۱۳۹۷) با مقاله « تبیین بازتاب اقتصاد رانتی بر سازمان فضایی کلانشهرها (نمونه موردی: منطقه ۱ شهر تهران) »، با استفاده از تکنیک دیمتل معیارهای اقتصادی، اجتماعی، سیاسی - مدیریتی، کالبدی و زیست محیطی را عاملی برای رانت و تغییر سازمان فضایی منطقه ۱ تهران می دانند (خندان و همکاران، ۱۳۹۸) در مقاله « واكای عوامل موثر بر افزایش رانت زمین شهری در منطقه یک کلانشهر تهران» با تکنیک دیمتل مولفه های اثرگذار و اثرپذیر رانت زمین را در شهر تهران بررسی کرده اند (امانپور و سجادیان، ۱۳۹۵). در تحقیقی « مذاقه ای آسیب شناسانه بر سازمان یابی فضایی و مدیریت کلان شهر تهران منطبق بر رهیافت ها و رهنمودهای منبعث از آرمان مدیریت یکپارچه در کشور»، کلانشهر تهران را وارث سیاست های تمرکزگرای یک نظام بسیط متمرکز نفتی می دانند که دارای تفرق های عملکردی، قوانین، تکثرمنافع، اجتماعی، سیاسی، کالبدی و فضایی و اکولوژیک می باشد (افراخته و حجتی پور، ۱۳۹۴) در مقاله « اقتصاد سیاسی فضا و تعادل منطقه ای ایران» اساس برنامه ریزی، برقراری تعادل در نظام اجتماعی و از حیث جغرافیایی، متوازن و همگن نمودن واحدهای سرزمینی دانسته اند (ایمانی شاملو و همکاران، ۱۳۹۵) در مقاله «سوداگری شهری و واگرایی فضایی تحلیل تحولات فضایی کلان شهر تهران مبتنی بر اقتصاد نفت» مولفه های فضایی منبعث از نظام سرمایه داری از جمله سوداگری در تولید فضا و به تبع آن جدایی گزینی های فضایی در کلان شهر تهران مورد مطالعه قرار داده اند (احمدی پور و لگشری، ۱۳۹۱) در مقاله « برهمکنش فرایندهای تاریخی و اقتصاد سیاسی شهر » معتقدند: اقتصاد سیاسی شهر بدنبال بررسی رابطه این تحولات تاریخی با فرایندها و ساختارهای تبعی آن در فضای شهری است. (Weidman et al, 2012)، در مقاله

«تحولات شهری دوحه: بررسی تأثیر تحولات اقتصادی بر ساختار شهر» به بررسی نقش ویژگی اقتصادی و سیاسی در اقتصاد نفتی در تولید فضا (با تأکید بر نظریه لوفور) پرداخته و تحولات کالبدی فضایی شهر را در ارتباط با ویژگی‌های اقتصاد کلان کشور مورد مطالعه قرار داده است. (مهدی‌وفا و همکاران، ۱۳۸۸) مقاله «نقش اقتصاد سیاسی در ساختار فضایی تهران و پیرامون» با توجه به متغیرهای سیاسی، اقتصادی و اجتماعی دولت و اقتصاد رانتی «اقتصاد رانتی» و به تبع آن «دولت رانتی» را برای ایران قابل تبیین دانستند. (حاتمی‌نژاد و عبدی، ۱۳۸۶) در مقاله‌ای تحت عنوان «اقتصاد سیاسی و فضای شهری» شهر را همچون موجودی زنده پیوسته دستخوش دگرگونی می‌دانند (امیری و همکاران، ۱۳۹۲) در کتاب «مدخلی بر اقتصاد سیاسی نظام شهری در ایران با تأکید بر کلانشهر تهران» به بررسی نقش سرمایه و سرمایه‌داران در اداره امور دولت‌ها و به تبع آن در اقتصاد و سیاست بین‌المللی پرداخته و ظهور این روابط در نظام شهری پرداخته‌اند. (Matthew, 1992) در کتاب اقتصاد سیاسی شهری و منطقه‌ای مباحث اقتصاد سیاسی شهری را شرح داده است. (هاروی، ۱۹۷۳) با کتاب عدالت اجتماعی و فضای شهری و تحولات داخلی آن بر مبنای اقتصاد شهری را بررسی نمود. (هاروی، ۱۹۸۵) در کتاب شهری شدن سرمایه، چرخه دوم انباشت سرمایه در تولید محیط مصنوع، به مسائل اقتصاد سیاسی شهری و رانت شهری پرداخته است.

روش تحقیق:

با توجه به مؤلفه‌های مورد بررسی پژوهش حاضر، از لحاظ هدف کاربردی و از لحاظ روش به صورت توصیفی-تحلیلی می‌باشد. داده‌های مورد نیاز پژوهش از روش کتابخانه‌ای و ابزار گردآوری داده‌ها به صورت پرسشنامه در پژوهش استفاده شده است.

محدوده جغرافیایی مورد مطالعه در این تحقیق منطقه کلانشهر رشت است. ابزار جمع‌آوری داده‌ها، در واکاوی عوامل مؤثر اقتصادسیاسی بر سازمانیابی فضایی کلانشهر رشت، ۲ مؤلفه مختلف اجتماعی و زیست محیطی در قالب ۱۸ متغیر مورد استفاده گردید و در نهایت از ۳۰ نفر خبره و کارشناسان به عنوان نمونه برای پاسخ به پرسشنامه انتخاب شدند.

برای تجزیه و تحلیل جهت میزان اثرگذاری و شدت تاثیرگذاری مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی در سازمانیابی فضایی کلانشهر رشت از مدل دیماتل DEMATEL که از انواع روش‌های تصمیم‌گیری بر پایه مقایسه‌ی زوجی است استفاده شد. مهمترین متغیره‌ی روش «دیماتل» تصمیم‌گیری چندمعیاره و عملکرد آن در ایجاد روابط و ساختار بین عوامل می‌باشد (محمد پور و میرزاپور، ۱۳۹۴: ۱۲۳).

گام‌های مورد استفاده در دیماتل به صورت خلاصه در زیر آورده شده است:

گام اول: عناصر تشکیل دهنده که در این پژوهش ۲ معیار اجتماعی و زیست محیطی مشخص می‌باشد، که سیستم مورد بررسی را مشخص می‌کند

گام دوم: شدت روابط نهایی از عناصر طبق نظر خبرگان. این شدت به صورت امتیازدهی خواهد بود.

گام سوم: نرمال کردن ماتریس ارتباط مستقیم.

گام چهارم: محاسبه ماتریس ارتباط کامل با این وجود، تکنیک دیماتل یکی از انواع روش‌های تصمیم‌گیری براساس مقایسه‌های زوجی است. پس از تشکیل یک ماتریس مقایسه زوجی بین معیارهای این پژوهش و استفاده از یک

طیف مشخص برای نمره‌دهی استفاده می‌شود. در این سنجش از دو بعد کلی (اجتماعی و زیست‌محیطی) مجموعاً در قالب ۱۸ زیر معیار استفاده شده است که در جدول ابعاد سنجش مشخص شده‌اند. شدت روابط نهایی از عناصر نیز، از طریق طیف لیکرت طبق نظر خبرگان استفاده شد. که در آخر معیارهای تاثیرگذار (تأثیر مستقیم بر سایر معیارها) و شدت معیارهای تاثیرگذار (مجموع اثرگذاری و اثرپذیری هر معیار تاثیرپذیر) را نشان داده شد که در جدول ۳ ارائه شده است

جدول ۱: معیارهای سنجش تحقیق

M1	آرشد جمعیت
M2	وضعیت اجتماعی ساکنین شهر
M3	شکاف طبقاتی فضایی
M4	موقعیت جغرافیایی
M5	افزایش جرم
M6	تخریب فرهنگ محلی - ایرانی
M7	الگوی سبک زندگی مدرن
M8	عدم توسعه کالبدی متوازن شهر بر مبنای نیاز جمعیت و طرحهای تفصیلی
M9	سیاست دولت درباره اقدامات رفاهی (رفاه اجتماعی)
M10	تخریب فضاهای باز و عمومی
M11	تغییر کاربری زمین شهری بدون توجه به مسائل زیست محیطی
M12	انجام پروژه‌های ساخت و ساز انبوه بدون توجه به مسائل زیست محیطی
M13	کاهش هزینه‌های و بودجه عمومی دولت و شهرداری در بخش محیط زیست شهری
M14	عدم توجه به آلودگی‌های محیطی مانند فاضلاب‌ها و آلودگی آب‌های سطحی و... در راستای ساخت سازه‌های پروژه‌های رانته
M15	تغییر دراکوسیستم‌ها به واسطه زیرساختها، جاده و بار ترافیکی
M16	مکان یابی نامناسب برخی از فعالیت‌های اقتصادی در مناطق شهری
M17	الگوهای تولید و مصرف ناسازگار با محیط زیست
M18	عدم تناسب و سازگاری ساخت و سازه‌های موجود با سنجش جغرافیایی آنها

منابع: یافته‌های پژوهش و با استناد به: (خندان و همکاران، ۱۳۹۸): (سعیدی‌فر و همکاران، ۱۳۹۷): (سرور و مسگریان، ۱۳۹۵): (هاروی، ۱۳۹۴): (برهانی و همکاران، ۱۳۹۶): (ایمانی شاملو و همکاران، ۱۳۹۴): (جعفری و همکاران، ۱۳۹۹): (کارگر ده‌بیدی، اسماعیلی، ۱۳۹۵): (فرامرز، همکاران، ۱۳۹۷): (غلامپور، ۱۳۸۴): (درسخوان، جعفری پابندی، ۱۳۹۶).

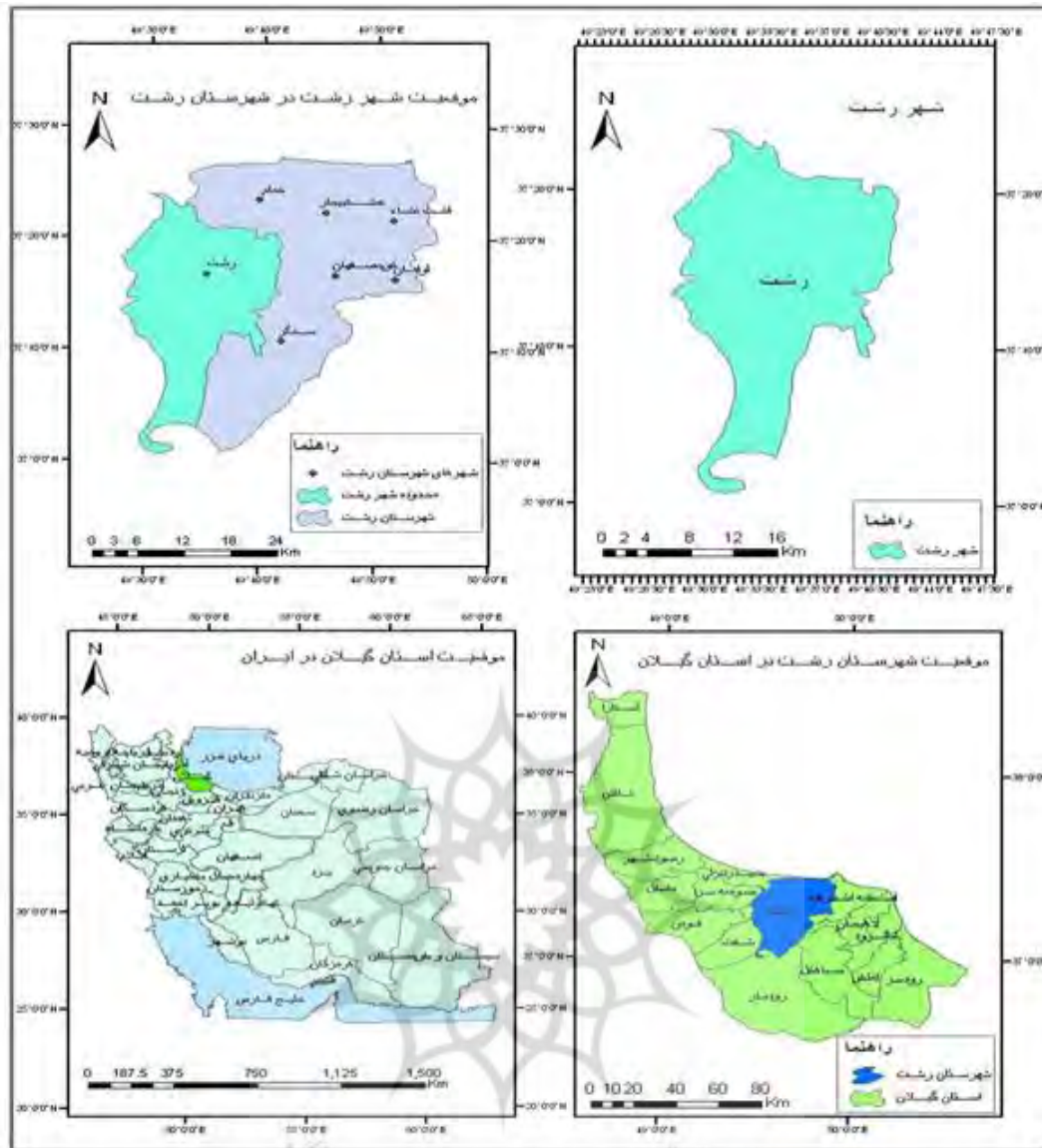
شدت روابط نهایی از عناصر نیز، از طریق طیف لیکرت طبق نظر خبرگان امتیاز دهی شد که در آخر معیارهای تاثیرگذار (تأثیر مستقیم بر سایر معیارها) و شدت معیارهای تاثیرگذار (مجموع اثرگذاری و اثرپذیری هر معیار تاثیرپذیر) را نشان داده شد که در جدول ۳ ارائه شده است.

شناخت محدوده

شهر رشت مرکز استان گیلان و بزرگترین شهر کناره دریای خزر است. این شهر از شمال به بخش خمام، از جنوب به دهستان لاکان و شهرستان رودبار، از غرب به صومعه سرا و شهرستان شفت و از شرق به بخش کوچصفهان و سنگر محدود می‌شود. مساحت محدوده شهری آن در سال ۱۳۹۵؛ ۱۰۱۶۳ هکتار و با حریم آن ۱۱۳۲۳ هکتار و از ۵ منطقه، ۱۵ ناحیه و ۵۵ محله شهری تشکیل شده است (سایت گروه آمار و عملکرد شهرداری رشت). این شهر در سرشماری سال ۱۳۹۵ با جمعیت ۶۷۹۹۹۵ نفر، و با حومه‌ی آن ۹۵۶۹۷۱ نفر بوده است. تراکم جمعیت آن ۶۷ نفر در هکتار برآورد شده است (ضابط محبوب و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۰). از نظر طبیعی شهر رشت جزء کوچکی از جلگه گیلان است که در دشت‌های جنوبی دریای خزر واقع شده است. آب و هوای مساعد، خاک مناسب و بارش کافی، پتانسیل خوبی برای کشاورزی و توسعه فضاهای سبز در شهر و اطراف آن ایجاد کرده است بخش عمده آن نیز

بین دو رودخانه زرجوب در شرق و شمال شرقی و گوهررود از جانب جنوب و غرب شکل گرفته است. شکل گیری شهر و بستر آن کاملاً متأثر از محیط آن است، شیب کم، جهت‌گیری شیب به سمت دریا، وجود آب و هوای مردابی در شمال آن همگی متأثر از محیط طبیعی شهر است (طرح جامع رشت، ۱۳۸۶: ۱۰). (نقشه ۱ جایگاه کلانشهر رشت در تقسیمات کشوری). این شهر با عملکردهای متنوع و گسترده اقتصادی و اجتماعی از موقعیت ممتاز منطقه‌ای بهره‌مند بوده و علاوه بر تسلط همه جانبه در منطقه شهری خود بر شهرهای اقماری خود، نفوذ خدماتی مؤثری نیز بر کانون‌های شهری و روستایی سراسر ناحیه دارد. شهر رشت با توسعه فضایی و کالبدی خود از یک طرف، به سرعت جمعیت و فعالیت‌های اقتصادی را به نواحی حاشیه‌ای سوق می‌دهد و از طرف دیگر با جذب امکانات شهرهای اقماری، تغییرات شگرفی را در کالبد شهری خود ایجاد کرده و بازتاب‌های متنوعی را از نظر تراکم و تمرکز جمعیت، رشد و گسترش شتابان و ناموزون شهری، ادغام روستاهای پیرامون و روند اشغال اراضی کشاورزی ایجاد کرده است. (پورشیخیان و نظریان، ۱۳۸۹: ۳۳).

طرح جامع شهر رشت در سال ۱۳۸۶، روند شکل‌گیری کالبد و فرم ساختار شهر رشت را در سه محدوده‌ی شکل‌گیری و در دوره‌های مختلف مورد بررسی قرار داده است. محدوده‌ی اول: شکل اولیه و مرکزی شهر مربوط به زمانی است که بازار به‌عنوان محور محدوده‌ی شرقی - غربی فعالیت غالب داشت و توسعه‌ی شهر حول آن ایجاد شده است. این نحوه‌ی رشد که در امتداد راسته‌ی بازار صورت گرفت باعث به وجود آمدن شکل هسته‌ای - خطی در مرکز شهر شده است. محدوده‌ی دوم: توسعه‌ی شهر در اطراف هسته‌ی اولیه شکل گرفت و با ایجاد شبکه‌های ارتباطی جدید با هسته‌ی اولیه شهر ارتباط برقرار کرد و باعث به وجود آمدن شکل شعاعی شهر شده است. محدوده‌ی سوم: با گسترش شهر و قوی‌تر شدن ارتباط رشت با سایر شهرها و در امتداد راه‌ها به وجود آمده است. در این محدوده رشد شهر به صورت قطاعی در نقاط پراکنده و بیرون از فرم هسته‌ای شهر بود (طرح جامع شهر رشت: ۱۳۸۶).

نقشه ۱ جایگاه کلانشهر رشت در تقسیمات کشوری

ترسیم: نویسندگان

یافته‌های تحقیق و بحث:

برای تجزیه و تحلیل یافته‌های تحقیق، و میزان اثرگذاری و اثرپذیری مؤلفه‌ها و در نهایت شناخت مؤلفه‌های مؤثر اقتصاد سیاسی بر سازمانیابی فضایی کلانشهر رشت، از تکنیک Dematel استفاده شد. در جدول زیر جدول شماره ۳، مقدار (J) جمع عناصر هر سطر: نشان دهنده میزان تأثیرگذاری آن عامل بر عامل‌های دیگر است و مقدار (R) جمع عناصر ستون برای هر عامل نشان‌دهنده میزان تأثیرپذیری آن عامل از عامل‌های دیگر است. در همین راستا، مقدار بردار افقی (R+J) میزان تأثیر و تأثر عامل موردنظر است. به عبارتی هر چه مقدار بردار افقی بیشتر باشد، آن عامل تعامل بیشتری با عامل‌های دیگر دارد. بنابراین، مقدار بردار عمودی (R-J) قدرت تأثیرگذاری هر عامل را منعکس می‌کنند. اگر این عامل مثبت باشد، متغیر علی و اگر منفی باشد، معلول محسوب می‌شود.

جدول ۳ نتایج یافته‌های تحقیق به روش Dematel

رتبه	R-J	رتبه	R+J	J	R	معیار
۲	۰.۸۶	۴	۴۹.۲۱	۲۴.۱۷	۲۵.۰۳	M1

۸	-۰.۵۹	1	۵۱.۰۸	۲۵.۸۳	۲۵.۲۴	M2
۴	-۰.۰۷	9	۴۷.۸۷	۲۳.۹۸	۲۳.۹۰	M3
۷	-۰.۲۵	5	۴۸.۵۱	۲۴.۳۹	۲۴.۱۳	M4
۳	۰.۰۳	7	۴۸.۲۵	۲۴.۱۱	۲۴.۱۴	M5
۹	-۰.۸۶	3	۵۰.۰۸	۲۵.۴۸	۲۴.۶۰	M6
۱	۰.۸۹	2	۵۰.۱۶	۲۴.۶۳	۲۵.۵۳	M7
۶	-۰.۱۱	6	۴۸.۳۵	۲۴.۱۲	۲۴.۲۳	M8
۵	-۰.۰۸	8	۴۸.۰۲	۲۳.۹۷	۲۴.۰۵	M9
۲	۱.۰۵	2	۵۲.۹۷	۲۵.۹۵	۲۷.۰۱	M10
۵	-۰.۱۴	3	۵۲.۹۰	۲۶.۳۸	۲۶.۵۲	M11
۵	-۰.۱۴	1	۵۳.۰۱	۲۶.۵۷	۲۶.۴۴	M12
۷	-۰.۹۴	5	۵۲.۵۵	۲۶.۷۴	۲۵.۸۰	M13
۸	-۱.۳۱	9	۵۱.۱۷	۲۶.۲۴	۲۴.۹۲	M14
۴	۰.۱۷	8	۵۲.۲۳	۲۶.۰۳	۲۶.۲۰	M15
۳	۰.۴۹	6	۵۲.۲۷	۲۵.۸۹	۲۶.۳۸	M16
۱	۱.۳۵	4	۵۲.۷۳	۲۵.۶۹	۲۷.۰۴	M17
۶	-۰.۳۶	7	۵۲.۲۴	۲۶.۳۰	۲۵.۹۴	M18

منبع: نویسندگان

با توجه به مطالب فوق می‌توان دریافت که در بین بردارهای افقی (R+J) مؤلفه‌های اجتماعی، M2 متغیر وضعیت اجتماعی ساکنین شهر، با رتبه ۵۱.۰۸، M7 الگوی سبک زندگی مدرن با امتیاز ۵۰.۱۶، M6 تخریب فرهنگ محلی - ملی با ۵۰.۰۸ امتیاز، مهمترین و مؤثرترین عناصر هسته‌ای در بین مؤلفه‌های اجتماعی اقتصاد سیاسی هستند که در سازمانیابی فضایی کلانشهر رشت نقش دارند.

به‌علت روند سریع تحولات اجتماعی، ماهیت موجودیت اجتماعی به شدت سیال و متحول شده است. مدرنیته با امکانات خود از طریق خلق تنوع، فرد را با انتخاب‌های گوناگون و پیچیده مواجه می‌سازد به‌طوری که در سبک زندگی مدرن، الگوها، طرز برخورد و روابط اجتماعی افراد کاملاً با سبک زندگی سنتی مغایر است. پیشرفت تکنولوژی و حکومت فضای مجازی به عنوان سمبلی از تکنولوژی مدرن بر زندگی افراد سایه افکنده است و همین امر سبک زندگی افراد را تغییر داده، این تغییرات تمام ابعاد زندگی ما را تحت تاثیر خود قرار داده و به نوبه خود الگوی مصرف ما را در تمام ابعاد تغییر داده، و انسان مدرن را صرفاً مصرف‌کننده تبدیل کرده است.

به طوری که به عقیده لوفور نظام سرمایه‌داری بازتابی از فضا، زمان، مدرنیته و فناوری همراه با دگرگونی داشته و تاثیرات شگرفی بر تحولات فضای کلانشهرها از جمله اشاعه فرهنگ سرمایه‌داری، مصرف‌گرایی، تغییر افکار شهروندان و افزایش تجمل‌گرایی داشته است. در عین حال هویت‌ها به همان میزان که شکل می‌گیرند و شناخته می‌شوند می‌توانند قابل تخریب و تغییر نیز باشند. لذا عوامل درونی و بیرونی، چون نظام‌های حکومتی، فضای فرهنگی و اجتماعی و نوع نگرش و جهان بینی افراد می‌توانند در ساخت و یا تخریب و تغییر هویت تأثیر گذارند.

همچنین بر طبق رابطه (R-J) رابطه معیارهای اجتماعی که قدرت تاثیرگذاری و تاثیرپذیری هر عامل را منعکس می‌کنند. به ترتیب سه متغیر، الگوی سبک زندگی مدرن با ۰.۸۹، رشد جمعیت با ۰.۸۶، افزایش جرم با ۰.۰۳، متغیرهای مثبت بوده و در منطقه تاثیرگذار هستند. و متغیرهای شکاف طبقاتی فضایی با ۰.۰۷-، سیاست دولت درباره اقدامات رفاهی (رفاه اجتماعی) با ۰.۰۸-، عدم توسعه کالبدی متوازن شهر بر مبنای نیاز جمعیت و طرح‌های

تفصیلی با ۰.۱۱-، موقعیت جغرافیایی با ۰.۲۵-، وضعیت اجتماعی ساکنین شهر با ۰.۵۹- تخریب فرهنگ محلی - ایرانی با ۰.۸۶-، بعلت منفی بودن، معلول و تاثیرپذیر بحساب می‌آیند .

با توجه به رابطه (R+J) مؤلفه‌های زیست محیطی، M12 انجام پروژه‌های ساخت و ساز انبوه بدون توجه به مسایل زیست محیطی با ۰.۵۳، M10 تخریب فضاهای باز و عمومی ۰.۹۷ امتیاز و M11 تغییر کاربری زمین شهری بدون توجه به مسائل زیست محیطی ۰.۹۰ امتیاز مهمترین و مؤثرترین عوامل در بین مؤلفه‌های زیست محیطی اقتصاد سیاسی هستند که در سازمانیابی فضایی کلانشهر رشت نقش دارند.

توسعه چشمگیر شهر نشینی همراه با توسعه شهرها از نظر جمعیت و مساحت و به وجود آمدن کلان شهرها و مادر شهرها باعث تغییر در بافت‌ها و ترکیب‌های مختلف شهری و عوامل ارتباطی و اقتصادی پیچیده ای شده‌اند. این روند باعث شده از فضای سبز حوزه شهری کاسته شود و در نتیجه باعث آسیب به محیط زیست و تغییر در سازمان‌یابی فضای شهری می‌شود.

مطالعات گسترش شهرنشینی موجب تبدیل فضاهای سبز شهری به سطوح بتنی خشن و نفوذ ناپذیر می‌شود و این روند به ویژه در کشورهای در حال توسعه و جهان سوم نمود جدیتری دارد این امر فشارهای سنگینی بر سرزمین و منابع اطراف آنها وارد کرده و موجب کاهش پوشش گیاهی، فضاهای باز و مشکلات جدی اجتماعی و زیست محیطی شده است.

همچنین در مناطق شهری افزایش جمعیت باعث تغییر کاربری اراضی کشاورزی به مسکونی، تجاری و صنعتی شده است. سرمایه‌گذاری‌های کلان و سودآوری بدون در نظر گرفتن نظام کاربری اراضی شهری می‌نمایند. نتیجه این امر ایجاد رانت در بخش زمین و مسکن و تغییر در ساخت و بافت شهری می‌باشد این تغییرات دارای پیامدهای ناخوشایندی بر روی محیط زیست شهری همچون کاهش پوشش گیاهی و افزایش دمای محیط می‌باشند. بنابراین ارزیابی اثرات تغییر کاربری اراضی به منظور مدیریتی مناسب در مناطق شهری ضروری به نظر می‌رسد.

همچنین بر طبق رابطه (R-J) متغیرهای الگوهای تولید و مصرف ناسازگار با محیط زیست با ۱.۳۵، تخریب فضاهای باز و عمومی با ۱.۰۵، مکان یابی نامناسب برخی از فعالیت‌های اقتصادی در مناطق شهری با ۰.۴۹، تغییر دراکوسیستم‌ها به واسطه زیرساختها (جاده و بار ترافیکی) با ۰.۱۷، به دلیل مثبت بودن امتیازات در منطقه تاثیر گذار هستند و علت به حساب می‌آیند. تغییر کاربری زمین شهری بدون توجه به مسائل زیست محیطی با ۰.۱۴-، انجام پروژه‌های ساخت و ساز انبوه بدون توجه به مسایل زیست محیطی با ۰.۱۴-، عدم تناسب و سازگاری ساخت و سازهای موجود بایست جغرافیایی آنها با ۰.۳۶-، کاهش هزینه‌های و بودجه عمومی دولت و شهرداری در بخش محیط زیست شهری با ۰.۹۴-، عدم توجه به آلودگی های محیطی مانند فاضلاب ها و آلودگی اب های سطحی و.. در راستای ساخت سازهای پروژه‌های رانتهای با ۱.۳۱- بعلت منفی بودن، معلول و تاثیرپذیر بحساب می‌آیند

نتیجه‌گیری

اقتصاد سیاسی و مؤلفه‌های مختلف متاثر از آن یکی از متغیرهای تاثیر گذار بر روی تحولات ودگرگونی‌های سازمانیابی فضایی کلانشهرها است. کلانشهر رشت بعنوان بزرگترین نقطه شهری استان گیلان و حاشیه‌ی جنوبی دریای خزر می‌شود. توسعه و گسترش شتابان این کلانشهر تاثیرات زیادی بر تحولات فضایی آن گذاشته است. آنچه

مسلم است در پی تحولات اقتصاد سیاسی در این شهر سبب تغییر در فضای کالبدی آن شده است. در این شهر تغییرات در مساحت، ابعاد و جمعیت ... کاملاً ملموس است. نتیجه چنین پیامدی بی‌عدالتی و دوگانگی فضایی است. رانت، تحولات در زمین و مسکن، تاثیر پذیری قوانین و مقررات، سوداگری زمین، کاهش فضای سبز شهری در راستای ساخت و ساز بی‌رویه و... از جمله عوامل موثر در این ناموزونی فضایی و کالبدی در کلانشهر رشت است. هدف اصلی این تحقیق نیز شناسایی مؤلفه‌های تاثیرگذار اقتصادسیاسی بر سازمانیابی فضایی کلانشهر است که بر طبق یافته‌های تحقیق با تکنیک دیمتل مشخص شد که دو مؤلفه، اجتماعی و زیست‌محیطی اقتصادی سیاسی بر سازمانیابی فضایی کلانشهر رشت مؤثرند. که هر کدام از مؤلفه‌های اقتصادی سیاسی فوق دارای متغیرهایی می‌باشد. به طوری که در بخش اجتماعی ۹ متغیر و در بخش زیست‌محیطی نیز ۹ متغیر بر سازمانیابی فضایی کلانشهر رشت مؤثر هستند. که از این میان، در بخش مؤلفه اجتماعی، متغیر وضعیت اجتماعی ساکنین شهر، در بخش زیست محیطی متغیر انجام پروژه‌های ساخت و ساز انبوه بدون توجه به مسایل زیست محیطی مهمترین و مؤثرترین متغیرهای اقتصادسیاسی بر سازمان فضایی کلانشهر رشت بودند.

اما بر طبق رابطه (R-J) و با بررسی ۱۸ متغیر در دو مؤلفه اجتماعی و زیست محیطی مشخص شد که از بین ۷ متغیر الگوی سبک زندگی مدرن، رشد جمعیت، افزایش جرم، الگوهای تولید و مصرف ناسازگار با محیط زیست، تخریب فضاهای باز و عمومی، مکان‌یابی نامناسب برخی از فعالیت‌های اقتصادی در مناطق شهری، تغییر در اکوسیستم‌ها به واسطه زیرساختها (جاده و بار ترافیکی)، به دلیل مثبت بودن امتیازات در منطقه تاثیر گذار هستند و علت به حساب می‌آیند. و ۱۱ متغیر، شکاف طبقاتی فضایی، سیاست دولت درباره اقدامات رفاهی (رفاه اجتماعی)، عدم توسعه کالبدی متوازن شهر بر مبنای نیاز جمعیت و طرح‌های تفصیلی، موقعیت جغرافیایی، وضعیت اجتماعی ساکنین شهر، تخریب فرهنگ محلی - ایرانی، تغییر کاربری زمین شهری بدون توجه به مسایل زیست محیطی، انجام پروژه‌های ساخت و ساز انبوه بدون توجه به مسایل زیست محیطی، عدم تناسب و سازگاری ساخت و سازهای موجود با بستر جغرافیایی آنها، کاهش هزینه‌های و بودجه عمومی دولت و شهرداری در بخش محیط زیست شهری، عدم توجه به آلودگی‌های محیطی مانند فاضلاب‌ها و آلودگی‌های سطحی و... در راستای ساخت سازهای پروژه‌های رانتهی، بعلت منفی بودن، معلول و تاثیرپذیر بحساب می‌آیند. با توجه به نتایج بدست آمده به این نتیجه می‌رسیم که سازمانیابی فضایی کلانشهر رشت بر طبق یک برنامه صحیح پیش نرفته و فضای رانتهی در سطح کلانشهر غالب شده است.

همچنین با بررسی رابطه (R-J) در بخش مؤلفه اجتماعی اقتصادسیاسی مشخص شد که متغیر الگوی سبک زندگی مدرن دارای اولویت نفوذ و بیشترین اثرگذاری و متغیر تخریب فرهنگ محلی - ایرانی بیشترین اثرپذیری را در سازمانیابی فضایی کلانشهر رشت دارد این نتیجه نشان می‌دهد که نقش اجتماعی اقتصادسیاسی در سازمانیابی فضایی کلانشهر رشت تحت تاثیر تخریب فرهنگ محلی - ایرانی است. بدین معنی که الگوی سبک زندگی مدرن سبب تخریب فرهنگ محلی - ایرانی شده است. اشاعه فرهنگ سرمایه داری در کلانشهرها سبب تغییر و تخریب ایده‌ها و باورها (تخریب فرهنگ محلی - ایرانی) شده و زمینه تاثیر بر روی مناسبات اجتماعی فرهنگی شهروندان و تغییر فضاهای شهری در کلانشهرها شود. بنابراین مطلوب است که با تعریف برنامه‌هایی همچون الگوسازی، بازآفرینی

فرهنگ مبنا و ارتقای همبستگی اجتماعی در قالب مشارکت مردمی به منظور جلوگیری از تخریب فرهنگ محلی - ایرانی و تغییر در فضای شهری مبادرت ورزید.

همچنین با بررسی رابطه (R-J) در بخش مولفه زیست محیطی اقتصادسیاسی مشخص شد که متغیر الگوهای تولید و مصرف ناسازگار با محیط زیست دارای اولویت نفوذ و بیشترین اثرگذاری و متغیر عدم توجه به آلودگی های محیطی مانند فاضلاب ها و آلودگی اب های سطحی و.. در راستای ساخت سازه های پروژه های رانتهی بیشترین اثرپذیری را دارد . یعنی اینکه الگوهای تولید و مصرف ناسازگار با محیط زیست سبب عدم توجه به آلودگی های محیطی مانند فاضلاب ها و آلودگی اب های سطحی و.. در راستای ساخت سازه های پروژه های رانتهی شده است. و نتیجه ی آن تغییر در شکل سازمانیابی فضایی کلاشهر رشت است. برای برون از چنین پدیده ای باید با توجه به مطالعات زیست محیطی و انجام مطالعات ارزیابی اثرات زیست محیطی در مرحله امکان سنجی ، مکان یابی و قبل از اجرای پروژه های عمرانی در کلانشهرها به عنوان یکی از موثرترین روشهای مدیریتی در کاهش اثرات زیست محیطی و ابزاری در راه رسیدن به توسعه پایدار شهری توجه نمود . از سوی دیگر با اقدامات و تصویب و اجرا قوانین ضد رانتهی همراه با کنترل نهادهای مدنی ، ساماندهی و تقویت عناصر، مراکز و راسته ها و پهنه های خدماتی، رفاهی، فرهنگی و اجتماعی با عملکرد منطقه ای و فرا منطقه ای و حفظ بهره گیری از مشارکت مردمی در ارتقای کیفیت محیط زیست نظیر حفاظت و کنترل تحولات کالبدی و ایجاد بانک اطلاعات جامع شهری با امکان استفاده گسترده برای همه کاربران درگیر با مسائل مدیریت محیط زیست اقدام نمود.

منابع

- افراخته، حسن؛ حجتی پور، محمد(۱۳۹۴). اقتصادسیاسی فضا و تعادل منطقه ای ایران، اقتصاد فضا و توسعه روستایی ، سال چهارم، شماره ۴ (پیاپی ۱۴)، صص ۸۷-۱۱۰
- ایمانی شاملو، جواد ؛ رفیعیان، مجتبی؛ داداشپور، هاشم (۱۳۹۵). سوداگری شهری و واگرایی فضایی تحلیل تحولات فضایی کلانشهر تهران مبتنی بر اقتصاد نفت ، فصلنامه ژئوپلیتیک - سال دوازدهم، شماره ۱.
- امانپور، سعید ؛ سجادیان، مهیار (۱۳۹۵). مذاقه ای آسیب شناسانه بر سازمان یابی فضایی و مدیریت کلانشهر تهران منطبق بر رهیافت ها و رهنمودهای منبعث از آرمان مدیریت یکپارچه در کشور ، فصلنامه جغرافیا و برنامه ریزی شهری چشم انداز زاگرس، دوره ۸ شماره ۳۰.
- امیری، مهین دوخت ؛ مطلق ، محمدتقی ؛ مهدی زاده، جواد ؛ صراف زاده، هایده ؛ جهانشاهی، محمدحسین ؛ و پیرزاده نهوجی ، محمدحسین (۱۳۹۲). برنامه ریزی راهبردی توسعه شهری (تجربیات اخیر جهانی و جایگاه آن در ایران)، انتشارات آرمانشهر.
- برهانی، کاظم ؛ رفیعیان، مجتبی ؛ مشکینی، ابوالفضل (۱۳۹۶). تغییرات کاربری زمین شهری و اقتصاد سیاسی فضا: ارائه مدل مفهومی - تلفیقی، مجله جامعه شناسی ایران، دوره هجدهم، شماره ۳.
- پورشیحیان، علیرضا (۱۳۸۹). پیدایش منطقه کلان شهری و بازتاب فضایی آن، مطالعه موردی شهر رشت، جغرافیایی سرزمین، سال هفتم ، شماره ۲۷.
- پیران، پرویز (۱۳۷۰). دیدگاه های نظری در جامعه شناسی شهر و شهرنشینی: تحولات واحد پول ایران و نرخ برابری، مجله اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره ۵۱ و ۵۲.
- پیران، پرویز (۱۳۶۹). دیدگاه های نظری در جامعه شناسی شهر و شهرنشینی، مجله اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره ۴۰.
- ترکمه ، آیدین(۱۳۹۵). اقتصاد سیاسی فضا(مطالعه موردی: محله هرنندی تهران)، اولین همایش بین المللی اقتصاد شهری(با رویکرد اقتصاد مقاومتی، اقدام و عمل).انجمن علمی اقتصاد شهری ایران.

- جعفری، فیروز؛ مؤذنی، مهدی؛ بدلی، احد (۱۳۹۹). آینده پژوهی تغییرات کاربری شهری در کلانشهر تبریز، فصلنامه برنامه‌ریزی فضا (جغرافیا)، سال دهم، شماره دوم، (پیاپی ۳۷)، صص ۲۲-۱.
- حاتمی نژاد، حسین؛ ناصح عبدی (۱۳۸۶). اقتصاد سیاسی و فضای شهری، مجله سیاسی اقتصادی، شماره ۲۳۸-۲۳۸.
- خندان، مینا؛ لعلا، جهانشاهلو؛ ذبیحی، حسین (۱۳۹۸). واکاوی عوامل مؤثر بر افزایش رانت زمین شهری در منطقه یک کلانشهر تهران، فصلنامه جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، سال نهم، شماره ۲، بهار ۱۳۹۸، صص: ۲۳۹-۲۵۵.
- درسخوان، رسول؛ جعفری‌بابندی، سید محمدحسین (۱۳۹۶). تحلیل اثرات اقتصادسیاسی اسلامی بر توسعه پایدار شهری (مورد مطالعه: شهر زنجان)، فصلنامه اقتصاد و مدیریت شهری، ۶ (پیاپی ۲۱)، صص ۳۱-۱۵.
- سایت آمار و عملکرد شهرداری رشت (۱۳۹۹). <http://amar.rpcrasht.ir>.
- سرور، رحیم؛ هومن مسگریان (۱۳۹۵). بررسی نقش مولفه‌های تاثیر گذار اقتصاد سیاسی بر سازمانیابی فضایی شهری با تاکید بر تهران، چهارمین کنگره بین‌المللی عمران، معماری و توسعه شهری، دبیر خانه دائمی کنفرانس دانشگاه شهید بهشتی، ۲۷-۲۹ دسامبر ۲۰۱۶. تهران.
- سعیدی‌فرد، فرانک؛ رضویان، محمدتقی؛ قورچی، مرتضی (۱۳۹۷). تبیین بازتاب اقتصاد رانتی بر سازمان فضایی کلانشهرها (نمونه موردی: منطقه ۱ شهر تهران)، پژوهش‌های دانش زمین، سال نهم، شماره ۳۴.
- شکویی، حسین (۱۳۸۱). اندیشه‌های نو در فلسفه جغرافیا، جلد اول، انتشارات گیتاشناسی.
- طرح جامع رشت، ۱۳۸۶، جلد ۷، سازمان مسکن و شهرسازی استان گیلان.
- ضابط محبوب، حمیدرضا؛ امین زاده، بهرام و برنافر، مهدی (۱۳۹۲). توزیع تراکم جمعیت در شهر رشت با استفاده از روش AHP. فصلنامه آمایش محیط. شماره ۲۸.
- علوی تبار، علیرضا (۱۳۷۴). اقتصاد سیاسی تورم و تثبیت اقتصادی، راهبرد، شماره ۶.
- غلامپور، علی (۱۳۸۶). تاثیرات جهانی شدن اقتصاد بر نقش دولت در اقتصادسیاسی محیط‌زیست در کشورهای در حال توسعه: مورد ایران، فصلنامه سیاست، دوره ۳۷، شماره ۴، صص ۱۵۲-۱۲۵.
- فرامرزی، مهسا؛ بابایی فینی، ام‌السلمه؛ جعفری، سیدمحمدحسین (۱۳۹۷). واکاوی نقش اقتصاد سیاسی بر زیست‌پذیری شهری (مطالعه موردی: شهر زنجان)، فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی شهری، سال ۹، شماره پیاپی ۳۵، صص ۹۶-۸۳.
- کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۸۲). اقتصاد سیاسی ایران از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی، ترجمه نفیسی و عزیزی، چاپ نهم، نشر نی، تهران.
- کارگر، احمد؛ سرور، رحیم (۱۳۹۵). شهر حاشیه امنیت، انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۷۹-۳۳.
- کارگر، ده‌بیدی؛ اسماعیلی، عبدالکریم (۱۳۹۶). ارزیابی عوامل اقتصادی مؤثر بر آلودگی زیست‌محیطی در ایران، تحقیقات اقتصاد کشاورزی، جلد ۹، شماره ۴، صص ۱۰۸-۸۵.
- کریمی، آرام؛ پورطاهری، مهدی؛ احمدی، حسن (۱۳۹۶). تحلیل سازمان فضایی و سطح‌بندی نظام شهری استان کردستان و ارائه الگوی توسعه نظام شهری، مطالعات محیطی هفت حصار، شماره ۱۹، سال ششم، ۵۲-۳۱.
- گیلین، رابرت (۱۳۷۸). ماهیت اقتصاد سیاسی، ماهنامه اطلاعات سیاسی - اقتصادی، سال سیزدهم، شماره ۱۴۴ - ۱۴۳ مرداد و شهریور.
- مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران (۱۳۹۱). مدخلی بر اقتصاد سیاسی نظام شهری در ایران با تأکید بر کلانشهر تهران، گزارش شماره ۱۳۵، مدیریت فناوری اطلاعات و مرکز اسناد.
- محمدپور، علی؛ میرزاپور باباجان، اکبر (۱۳۹۴). تجزیه و تحلیل معیارهای پرتفوی با استفاده از تکنیک دیمتل فازی. مجله مهندسی مالی و مدیریت اوراق بهادار صص ۱۳۱-۱۱۹.
- مهدوی‌وفا، حبیب‌اله؛ رضویان، محمد تقی؛ مؤمنی، مصطفی (۱۳۸۸). نقش اقتصاد سیاسی در ساختار فضایی تهران و پیرامون، مجله محیط‌شناسی، سال سی‌وپنجم، شماره ۵۰، تابستان ۸۸.
- هاروی، دیوید (۱۳۸۷). شهری شدن سرمایه، مترجم: اقوامی‌مقدم، عارف، تهران: انتشارات اختران. (کتاب)

- هاروی، دیوید (۱۳۹۴). عدالت اجتماعی و شهر، مترجم: حائری، محمدرضا، تهران: انتشارات شرکت پردازش و برنامه ریزی شهری.
- Alsayyad, N. (1993). Squatting and Culture: A Comparative Analysis of Informal Developments in Latin America and the Middle East. In *Habitat International* 1993, Vol. 17, No. 1, pp. 33-44.
- Johansen, P. G. (2008). a political Economy of Space: Social organization and the Production of an Iron Age Settlement Landscape in Northern Karnataka, Ph.D. of Social Science dissertation, University of Chicago.
- Ross, M. L. (2001). Does oil hinder democracy? *World politics*, 53(3), 325-361.
- Weidman, Florian, Salma, Ashraf and Thierstein, Alain. (2012). Urban Evolution of the City of Doha: An Investigation into the Impact of Economic D Transformations on Urban Structures, *URBAN EV*, (29:2), pp. 35-61

